

Rozdział 18

Duše v českém jazykovém obrazu světa. Kontexty, významy, konceptualizace (První poznámky)

Irena Vaňková
Univerzita Karlova
v Praze

Resumé

Cílem příspěvku je načrtnout první poznámky k českému pojmu DUŠE, ukázat nejtypičtější kontexty jeho výskytu a konceptualizace fenoménu duše v českém obrazu světa. V první části ukazuje text duši jako důležitou evropskou hodnotu a zabývá se rolí, již hraje v běžném obrazu světa. Ve druhé části je analyzována sémantická struktura českého lexému *duše* na základě příslušných hesel ve výkladových slovnících, studují se jeho profily a metaforické i metonymické extenze. Ve třetí části jsou naznačeny kontexty, v nichž se pojem objevuje ve dvou kanonických dílech české literatury, které jsou inspirovány českou lidovou kulturou – v *Kytici* K. J. Erbena (1853) a *Babičce* B. Němcové (1855).

Klíčová slova: duše, čeština, jazykový obraz světa, konceptualizace, význam, lidová kultura, *Kytice*, Karel Jaromír Erben, *Babička*, Božena Němcová.

18.0. Úvodem

Výraz *duše* nepatří snad v českém jazyce mezi slova kulturně klíčová, alespoň ne v tom smyslu, jak se to jeví podle Anny Wierzbické v souvislosti se slovem *dyua* v ruštině [Wierzbicka 1997; 1999].¹ To však neznamená, že by pojem

¹ I v češtině je poměrně frekventované spojení *ruská duše*, příp. *slovanská duše*; o *české duši* však mluvíme málokdy. V korpusu SYN se mezi prvními padesáti výskyty výrazu *duše*

DUŠE v českém obrazu světa nepředstavoval významnou hodnotu. Chceme-li vystihnout její povahu, je třeba vyjít z kontextu celoevropské vzdělanosti, z řecké antiky a křesťanství, ale také z tradiční lidové kultury, v níž se lidové křesťanství snoubí s dávnými slovanskými duchovními představami. V dalších staletích se pak tento pojem specificky utvářel v souladu s dějinami a kulturou. Duše podstatně souvisí s transcendentním rozměrem člověka, s konceptualizací života a smrti (a též posmrtného života, „onoho světa“ a Boha) i s vnitřním prožitkem sebe sama a druhých, s pojetím dobra a zla, svědomí aj. To signalizují už základní sémantické struktury lexému *duše*, jež jsou v běžné komunikaci zastřeny, ale zřetelně se vyjevují v kognitivně a etnolingvisticky založené analýze.

Tento text stojí na samém počátku zkoumání obrazu duše, jaký je fixován v češtině. Nejprve tedy načrtne předpoklady uvažování o duši a včlenění výzkum do širšího kontextu. Ve druhé části budou ukázány některé ze základních jazykových údajů spojených s lexémem *duše*. Nestudujeme zatím dostupná jazyková data systematicky (např. frazeologii, která by zasluhovala samostatnou studii). Zaměřujeme se především na studium významových definic a exemplifikace v českých výkladových slovnících. Na tomto základě se pokusíme ukázat sémantické profily českého lexému *duše* i jeho samostatné významy. Třetí část poukazuje k pojetí duše v české lidové kultuře. Sledujeme je ve dvou kanonických, široce sdílených dílech české literatury, které z lidového obrazu světa vyrůstají – v *Kytici* Karla Jaromíra Erbena (1853) a *Babičce* Boženy Němcové (1855). Oba autoři se věnovali folkloru sběratelsky, studovali život tradičního venkovského prostředí (Erben též slovanskou mytologií) a v souladu s romanticky založeným programem českého národního obrození se ve svých dílech pokusili podat nejen lidový obraz duše, ale i „duše národa“.

18.1. Kontexty zkoumání. Duše jako fenomén. Duše jako hodnota. Duše a psychika

Dějiny Evropy jsou [...] dějinami pokusů uskutečňovat péči o duši. [...] Evropa jakožto Evropa vznikla z tohoto motivu, z péče o duši, a zanikla následkem toho, že na ni zapomněla [Jan Patočka].

Nebo co jest platno člověku, by všecken svět získal, své pak duši uškodil? [Mat. 16, 26].

v kombinaci s adjektivem nachází právě duše *ruská* (na 10. místě) i *slovanská* (na 19. místě); česká však nikoli. Podle korpusových dat se výraz *duše* spojuje nejčastěji s adjektivy *lidská*, *spřízněná*, *čistá*, *mrtvá*, *černá*, *dětská*, *dobrá*, *živá*, *vlastní* a *ruská*. Je příznačné, že většinu z deseti nejfrekventovanějších adjektivních kolokací představují frazeologizovaná spojení.

Letěla bělounká holubička,
 potkala božího andělíčka.
 Duše z těla, kam jsi chtěla?
 Chtěla jsem doletět do nebička

[Ukolébavka z národní opery Bedřicha Smetany *Hubička* – libreto Eliška Krásnohorská].

Ocitáme se na počátku úvah o českém obrazu duše. Má jít o takový obraz, k jakému zjednávají přístup jazyková data a částečně i data textová,² ale také tradiční české narace spojené s lidovým obrazem duše. S vědomím obtížnosti budoucího dlouhodobého úkolu lze v této fázi říci: nevíme, co je to duše, resp. jak jest, avšak dvě skutečnosti víme jistě.

1. Duše je něco, co se – jakožto fenomén, jev – **projevuje** (ve fenomenologickém smyslu slova). Toto projevování je specificky reflektováno v přirozeném jazyce (a v jazycích v nejširším, sémiotickém smyslu slova), a tedy tak či onak **fixováno v obrazu světa**, jež nám v jazycích a textech zanechali naši předkové.

2. Duše představuje významnou, ba v hlavních kontextech evropského uvažování vůbec nejvyšší **hodnotu**. Třebaže se budeme věnovat především naivním konceptualizacím duše, nemůžeme tyto kontexty – antiku a křesťanství – aspoň letmo nezmínit. Jde zejména o Platonův pojem *epimeleia tés psychés*, péče o duši, tolik akcentovaný Janem Patočkou a jeho pokračovateli (na tento pojem však podle Patočky Evropa fatálně zapomněla), a o židokřesťanskou tradici,³ ovlivnivší vědomí dlouhých generací Evropanů.⁴ Projevuje se i v naivních obrazech světa vlastních běžnému člověku; srov. i zlidovělé křesťanství, u Slovanů promísené se starým myšlením předkřesťanským, jak je to patrné ve folkloru i v jazyce.⁵ V obou těchto tradicích je duši připisována

² V duchu výzkumů J. Bartmiňského [2009] chápeme jazyková data jako údaje vyplývající ze způsobu ukotvení daného výrazu v jazykovém systému: bereme v této souvislosti v úvahu jeho motivaci, resp. etymologické souvislosti, a dále deriváty (ty, které podávají svědectví o konotacích), polysémii, frazeologii. Co se týče textových dat, z povahy věci nesmírně rozrůzněných, přijdou na řadu až v dalších fázích výzkumu.

³ Řecký filosofický základ byl však v mnohém do křesťanského myšlení vpojen, a to se týká i pojetí duše. Podle *Slovníku křesťanské kultury* „v Bibli toto slovo označuje sám životní princip, který oživuje tělo: ‚dech‘ darovaný Bohem. Pod vlivem řecké filosofie byly proti sobě postaveny duše, spirituální a nesmrtelný princip, a tělo, hmotné a smrtelné, v němž je duše uvězněna. Tato koncepce se integrovala do křesťanského myšlení ve spojení s představou dalšího života duše nezávisle na těle po jeho smrti“ [Lemařtová, Quinsonová, Sotová 2002]. Tento náhled na duši, jak uvidíme dále, se v zásadě uplatňuje i v lidové kultuře.

⁴ O duši v kontextech jiných náboženství a kulturních tradic srov. Chlup 2007.

⁵ Vliv křesťanství na proměnu českého obrazu světa a prolínání předkřesťanského a křesťanského způsobu myšlení v jazyce ukazuje Igor Němec [1994]. Stran představ dávných Slovanů o posmrtném životě, o onom světě i o duši srov. Váňa 1990.

kardinální hodnota a podle obou je člověk za svou duši odpovědný, a nejen za duši vlastní. Jak křesťanství, tak antická (platonská) tradice zdůrazňuje vzájemnou provázanost lidských duší, a tedy i odpovědnost za duše bližních, ať už v souvislosti s výchovou, péčí o duši, anebo ve vztahu k duším zemřelých (o možnosti, ba povinnosti pomáhat duším v očištění [srov. Navrátilová 2004: 150], o konkrétních naracích zde ve 3. části).

3. Alespoň zmínku je třeba věnovat ještě jednomu kontextu uvažování. Když hovoří Max Scheler [1968] o základních evropských koncepcích člověka, zmiňuje vedle antické a židovsko-křesťanské tradice i novověkou tradici karteziánskou. Obraz světa, jež novověká věda zakládá, je ovšem zcela jiný než ty dosud zmíněné. V jeho kontextu se pojem DUŠE jeví jako vágní a teoreticky těžko uchopitelný; bývá proto nahrazován pojmem PSYCHIKA. Je však duše totéž co psychika? Nakolik jde o pojmy souměřitelné?

Scientistní, objektivistické východisko není podle fenomenologů v souladu se základní lidskou zkušeností, tj. se zkušeností přirozeného světa. Avšak právě s východiskem ve scientismu bývají často vytvářeny významové definice v jazykových slovnících (jak uvidíme dále). Jsou-li ovšem slova *prameny zkušenosti o věcech* [Patočka 1993: 5] a může-li lingvistika přispět k výkladu jevů prostřednictvím jazyka, měla by se pokusit porozumět té poloze významu, která vyrůstá z běžného obrazu světa; zde se fenomenologická filosofie pozoruhodně sbližuje s kognitivní lingvistikou a etnolingvistikou [srov. Vaňková 2007]. V kontextu přirozeného světa, jak je reflektován v (běžném) jazyce, je tedy namísto vidět i kontury českého pojmu DUŠE.

18.2. K sémantické struktuře lexému *duše*

1. Výkladové slovníky současné češtiny (PSJČ, SSJČ, SSČ) explicitně oddělují „náboženský“ a „mimonáboženský“ význam lexému duše. Nejstarší z nich, PSJČ (1. díl z roku 1930), přitom klade onen náboženský na první místo, zatímco ostatní slovníky ukazují jako sémantické centrum významu to, co by odpovídalo spíše vyjádření *psychika*. V nejnovějším SSČ je tomu právě tak; základní význam je neústrojně rozdělen na dvě části:

duše

- 1) vnitřní psych. svět člověka, jeho schopnost vnímat, poznávat, myslet, cítit a chtít, psychika (v protikladu k tělu): *mít citlivou duši*,
- 2) (v náb.) nehmotná podstata lidské bytosti: *nesmrtelná duše*,
- 3) člověk 1 (urč. vlastností) *ta dobrá duše, bojovat o každou duši, duše moje* (oslovení),

- 4) hlavní, určující činitel: *je duší celé akce, matka byla duší rodiny,*
- 5) vnitřní část: *bezová duše, duše pneumatiky, míče.*

Ve významu uvedeném jako základní v SsJČ je (zřejmě též z důvodů ideologických) materialisticky pojatá podstata duše exponována ještě silněji: **duše je podle něho**

vnitřní vědomí a schopnost člověka myslet, cítit a chtít, **vázané na jeho hmotnou podstatu a vznikající mozkovou činností**; duševno, psychika [zvýr. I. V.], srov.: *mít smysl pro potřeby lidské duše, vyšetřování duše abnormálních dětí, ideál hudby, který nosil Smetana v duši, bylo mu, jako by se mu v duši něco rozbilo, hořel v duši pomstychtivostí, socialista tělem i duší; přen. tisíciletá duše města* [SSJČ].⁶

Definice se posouvá ještě více k přírodovědnému výkladu, avšak živý dokladový materiál je s ní, jak vidíme, zřetelně v rozporu. Např. vyjádření *bylo mu, jako by se mu v duši něco rozbilo* se dá k uvedené scientistické definici vztáhnout jen těžko.

2. Má-li být vystižena logika vnitřní významové struktury lexému *duše*, je třeba při výkladu vyjít z etymologie. Z ní vyplývá propojenost conceptualizace spirituální a psychické podstaty člověka s dýcháním a životem.⁷ Staré kořeny výrazů **dъchnąti* („dýchat“) a **duti* („dout, vanout“), původně označující pohyb vzduchu (např. vítr), se ve slovanských jazycích uplatnily v bohaté a rozrůzněné slovní zásobě z okruhu proudění vzduchu, dechu a dýchání, ale i v mnoha okruzích dalších [srov. Pajdzińska 1999 – v češtině je situace podobná]. Ještě ve staré češtině se významy výrazů *dech*, *duch* a *duše* překrývaly, jak o tom svědčí např. frazeologie. Dnes už je však původní motivace zastřena – a tak se např. frazém vztažený k okamžiku smrti *vypustit duši* chápe jako metafora; že šlo původně opravdu o význam „vypuštění dechu“, potažmo fyzický konec života, už pro dnešního mluvčího není patrné.

⁶ Je rovněž otázkou, nakolik logicky a ústrojně jsou v SsJČ vymezeny další významy, srov.: 2. ve spoj. z *(té) duše*, z *hloubi duše*, *do duše*, *celou duší* – bývá často prostředkem zesílení slovesného děje ve významu příslovčí úplně, plně, zplna, zcela, docela, velice, velmi, upřímně, opravdu, doopravdy, vskutku apod.: z *duše jsem se za jeho jednání styděl*, *být někomu z té duše oddán*, *těšil se na to z celé duše*, *smát se z hloubi duše*, *viset na někom celou duší*; 3. (v nábož. a vůbec idealistickém pojetí) nehmotná, samostatná podstata lidské bytosti vedle podstaty hmotné (op. tělo): *nesmrtelná duše*, *bratří všechno opustili pro spásu své duše*, *zapsat duši čertu*, *utrpět škodu na duši*, *odevzdat duši bohu*, *spory duše s tělem*, *otvírali oko, aby duše mrtvého mohla odejít*, *chodila jako tělo bez duše* • *dát duši za někoho*, *vypustit duši*, *odevzdat duši bohu*, *má duši na jazyku*, *vyrazit / vytřást z někoho duši*, *spaste duši!*, *na mou duši*. Ostatní významy pak odpovídají 3. – 5. významu v SsJČ.

⁷ Substantivum *dech* (resp. sloveso *dýchat*) souvisí u starých Slovanů s výrazy *duše* a *duch*, jak to dokládají i české etymologické slovníky [Machek 1997; Rejzek 2015 aj.]. Podrobně je vývoj významu ve slovanských jazycích vyložen ve studii Renaty Grzegorzczukowé [2012].

3. Polysémnní strukturu lexému *duše* dobře vystihuje Jungmannův slovník [první vydání 1835; Jungmann 1989], přestože je v něm hierarchizace sémantických poloh naznačena jen implicitně (např. pořadím). Jako první význam výrazu je tu uveden právě **dech, dýchání** (srov. výklad pomocí synonymum „*duch, dech, Athem*“) s příkladem: *Neb mi hrubě mdlo, horko a těžko bylo, tak že jsem sotva duše popadl* (= dechu). Tento význam logicky (v intencích metonymie DECH JE ŽIVOT [srov. Pajdzińska 1999]) přerůstá k významu duše jako života, resp. životní síly („vláda žití, život, duch člověka, anima, die Seele, das Leben, die Lebenskraft, der Geist“); srov. *Pustil, vypustil duši* – umřel (srov. pozn. 7); *Již bez duše ležel. Duše zbaviti* – zabítí. *Duši na jazyku míti*. Další rozlišení se vztahuje k **cítění, zejména k empatii a vzájemným mezilidským vztahům** (v tomto významu lze prakticky zaměnit **duši a srdce**, jak je dodnes patrné ve frazeologii), srov. „učítí, srdce, die Seele, Empfindung, das Herz“ *Jsou jedno srdce a jedna duše. Z celé duše* – upřímně, srdečně. *Žijí jako jedna duše ve dvou tělích. Má dobrou duši*, tj. srdce. Dále se v hesle upozorňuje na **rozlišení duše a ducha**, přičemž se zdůrazňuje tíhnutí výrazu *duch* k spiritualitě a intelektu, zatímco *duše* má spíše význam cítění, resp. chování: *Duše rozdílná od ducha, jako vlády vyššího rozsudku, rozumu*. Vedle nich je pak postaveno tělo (jakožto hmotná část, jíž se člověk podobá zvířatům): *Duch nás bohy činí, tělo hovady, duše činí lidi*.

Konečně je u Jungmanna formulován význam výrazu *duše* v definici „**bytnost v nás myslící, skrz tělo dělající, vůli a rozum mající, die Seele**,“ srov. doklady *Ouzkost duše. Duše jest jednoduchá, netělesná, nesmrtečná. Pastýř duší. Na mou duši. Milát mi má duše!*

Zvlášt se upozorňuje na **duši ve vztahu k zemřelým osobám**: *duše zmrklých lidí, zemřelých, mrtvých, duchy: Pythagoras založil učení o putování duší. Nebožtík můj brat. Pane, svět nad duši jeho. Duše svatých v nebi. Těch dítek dušičky*. V této souvislosti se uvádí i dodnes v češtině běžný název svátku zemřelých – **Dušičky** (psaný ovšem oproti dnešní normě s malým počátečním písmenem): *Den dušiček, dnes je dušiček*.

Metonymicky odvozený význam (viz dále) představuje **odkaz ke konkrétnímu člověku, jednotlivci**, zejm. s poukazem na nějakou jeho vlastnost: *Falešná duše. Dobrá, poctivá duše. Křesťanská duše. Ani (živé) duše tam nebylo* (nikdo). Srov. též **oslovení** *Má duše (dušinko, dušičko, duša moja)*. Další dodnes živý význam (viz výše v definici ze SSČ) se vztahuje k člověku představujícímu **centrum aktivity nějakého společenství**: *Ona jest duše každého posezení. Duše byl toho spolku*.

Výraz *duše* má také konkrétní metaforické významy, srov. „**trest, dřev nějaké věci, duch její, výtah**,“ dnes bychom snad řekli její **vnitřní podstata či koncentrát**, srov. *podstata neb duše z byliny vytažená* či z alchymie pocházející

spojení *duše zlata, anima*. Výraz *duše* slouží i k označení **vnitřní, často duté části nejrůznějších předmětů**; z četných Jungmannových příkladů uvádíme alespoň tři: „vydutí děla (die Seele der Kanone),“ „dřeň ... v rostlinách, medulla“ a „duše – měchýř rybí.“

4. Jaké poučení plyne ze studia výše uvedených významových hesel, zejm. ovšem z komplexní heslové stati v Jungmannově slovníku? A jak adekvátně vymezit základní význam výrazu *duše*? – S ohledem na charakter metonymických a metaforických extenzí (a ovšem na bohatý dokladový materiál uvedený ve zkoumaných slovnících) by snad mohla základní a nejobecnější význam lexému vyjadřovat tato definice duše:

vnitřní, oživující, nehmotná podstata člověka jakožto individuální bytosti, která dává jeho lidské existenci smysl.

Ostatní charakteristické vlastnosti jsou upřesněny ve struktuře těchto profilů:

- **profil fyziologický:** dech, dýchání; život, oživující princip, životní energie;
- **profil psychologický:** vnitřní život, vlastní svět, vůle, myšlení a cítění, způsob prožívání (příp. též v kontextu odborného diskursu „psychika“);
- **profil sociálně-psychologický:** vztah k lidem, empatie, komunikace, láska (duše, jak se jeví druhým);
- **profil etický:** vztah k dobru a zlu, k realizaci morálního řádu; svědomí;
- **profil spirituální / transcendentní:** vztah k Bohu, onomu světu, smrti a zemřelým; nesmrtelnost.

Od základního významu jsou pak **metonymicky** odvozeny významové polohy vztažené k označení člověka (člověk = **duše**): člověk jako nositel určitých vlastností (*dobrá duše, umělecká duše*); důvěrné oslovení člověka (*duše moje*) a člověk jako jednotlivá osoba (*bojovat o každou duši, nebylo tam živé duše*).

Metaforicky jsou odvozeny významy vztažené k věcem: buď k vnitřní a/nebo podstatné části **materiálního předmětu**, jež má často podobu dutiny, resp. prostoru zaplněného vzduchem (*duše pneumatiky, duše ryby*), příp. měkké střední části u rostlin (*duše bezu, vrby*), anebo k základu a podstatě nějaké **abstraktní entity**, zejm. společenství: *matka byla duší rodiny, duše města, řeč je duše národa, melodie je duší skladby*.

Z charakteru metonymických a metaforických významů lze vyčíst, že duši chápeme jako něco, co se nachází **uvnitř** (člověka), co je **prázdné** (naplněné vzduchem) a co je vzhledem k bytnosti člověka či předmětu zcela zásadní, ba vůbec **nejdůležitější**: co ho oživuje, dává mu smysl a umožňuje realizaci jeho jedinečné podstaty.

5. Jednotlivé profily pojmu bude ovšem třeba verifikovat a systematicky doložit (příp. rozšířit jejich počet), primárně na základě systémových údajů, zejm. frazeologie (zde srov. alespoň exemplifikační materiál z uvedených slovníků). Bude též potřeba připojit poznatky o duši získané z folklorních textů, resp. prostudovat lidové narace, v nichž se duše tematizuje (srov. též níže v odd. 3). Na jejich základě se ukáže, jaké metafory a představová schémata se při konceptualizaci duše v češtině uplatňují (např. schéma NÁDOBA).

Zde lze pro příklad zmínit alespoň několik frazémů, které verifikují status duše jako nejvyšší hodnoty a zároveň přitom dokládají etický profil významu: *upsat duši čertu / ďáblu; zaprodat duši čertu / ďáblu; duši by za to dal* (srov. četné takové narace v pohádkách).⁸ V souvislosti s potvrzením duše jako nejvyšší hodnoty připomeňme i přísahu *Na mou duši* a s ní spojené sloveso *dušovat se* („přísahat“). Fungování duše v kontextu přísahy potvrzuje její vysokou pozici v lidové hierarchii hodnot.

18.3. Duše v Erbenově *Kytici* a v *Babičce* Boženy Němcové

Ve vší komplexnosti a variabilitě je tradiční konceptualizace člověka s ohledem na jeho vnitřní, neviditelnou, nesmrtelnou podstatu – duši – dobře patrná v lidové kultuře. V obecném povědomí žijí dodnes představy duše a jejich projevů tak, jak je nalézáme fixovány ve dvou dílech české literatury, jež lidovou kulturu v básnickém gestu zpřítomňují: je to *Kytice* Karla Jaromíra Erbena a *Babička* Boženy Němcové. Jde o díla vysoké hodnoty umělecké, zde však chceme upozornit jednak na to, že měla zásadní vliv na utváření českého obrazu světa,⁹ jednak na to, že ztvárňují magický obraz světa, spojený s dávným venkovským způsobem života a duchovní kulturou lidových vrstev své doby.¹⁰ V mnoha kontextech se v nich tematizuje právě duše. S vědomím neúplnosti (a nutnosti se v budoucnosti k oběma textům vrátit podrobněji) se to níže pokusíme alespoň naznačit.

⁸ Tyto narace nalezneme bohatě rozvinuty ve folkloru, ale i v beletrii, písňových textech aj. Propojují se v nich i s kontexty známými dnes z kulturního kontextu (zde zejm. faustovský motiv).

⁹ Jde o kanonická díla české literatury, široce sdílená, milovaná i diskutovaná, a oživující často v adaptacích, travestiích i karikaturách, ve filmu, divadle i ve výtvarném umění.

¹⁰ Srov.: „Básnický rozměr Erbenovy tvorby se nevylučuje s jejím etnografickým rozměrem“ [Kajfosz 2011]; a dále: „Erben dokáže velmi přesně identifikovat a reprodukovat obraz světa, který se replikuje nejen v nich [tj. v lidových baladách, pozn. I. V.], ale i v jiných žánrech dobové lidové slovesnosti“ [tamtéž]. Totéž lze říci i o *Babičce* B. Němcové [blíže Janáčková 2001: 79].

18.3.1. Duše v *Kytici*

Podle tradičních lidových představ se lidská duše mohla po smrti převtělit do podoby zvířete nebo rostliny [Navrátilová 2004: 147]. V Erbenově *Kytici* na sebe bere – podle Navrátilové u Slovanů nejčastější – podobu bílého holuba či holubice. V baladě *Holoubek se zabitý manžel* (resp. jeho duše) po pohřbu proměňuje v holoubka, který na doubku vyrostlém z manželova hrobu *přežalostně vrká* a přináší nakonec ženě vražedkyni zaslouženou odplatu [Erben 2003: 64]. V *Záhořově loži* se těžce vykoupené, z moci pekla vytržené duše dvou starců proměňují v *bílé holubice* a odlétají k *andělskému kůru* [Erben 2003: 85].

Ještě významnější je však v *Kytici* metamorfóza rostlinná. Na hrobě mladé dívky vykvete vzácná lilie a ta se pak stává tragickou pololidskou, polorostlinnou hrdinkou balady *Lilie* [Erben 2003: 102]. Život manželky a matky z jiného – opět tragického – příběhu *Vrba* je spojen s vrbou,¹¹ a je-li ta poražena, znamená to i smrt ženy. Se svým dítětem však neztrácí vztah ani poté, co přestává žít v lidské podobě: ze dřeva vrby káže zhotovit pro chlapce kolébku, aby byla jako matka svou duší stále s ním; z proutí bude jednou chlapec řezat píšťaličky: „Na píšťalku bude pěti, / se svou matkou rozprávěti!“ [Erben 2003: 101].

Nejzásadnější je však duše – opět duše mateřská – tematizována v úvodní básni *Kytice*. Na hrobě zemřelé matky vykvete k radosti sirotek květina s příznačným českým jménem: *mateřídouška* (*Thymus*). Vztah matky k dětem, její láska a péče – tj. její podstata, duše – přežívá i po její fyzické smrti; duše je tu spojena s matčiným dechem a vůní květiny.

Poznaly děti matičku po dechu,
poznaly ji a plesaly;
a prostý kvítek, v něm majíc útěchu,
mateří-douškou nazvaly

[Erben 2003: 11].

Tím však báseň nekončí – příběh funguje zároveň jako paralela k jiné situaci. V analogii se zemřelou matkou je viděna (zemřelá?) matka vlast; mateřskou duší, předpodstatnělou do podoby květiny – mateřídoušky *natrhané na dávné mohyle*, jsou pak národní pověsti, připravené pro dcery a syny jako útěcha a kvintesence mateřské lásky – duše vlasti.

I v *Kytici* se tedy zřetelně ukazuje, že také tradiční lidová kultura (stejně jak se to jeví i v sémantických strukturách přirozeného jazyka, srov. výše) chápe duši jako **nejpodstatnější část člověka**, že ji vidí jednak jako **princip**

¹¹ *Ve dne s tebou živa v domě, / v noci duše její v stromě*, prozrazuje pánovi vědma [Erben 2003: 92]. Možnost dvojité existence duše je součástí lidových představ Slovanů.

oživující hmotné tělo, který se materiálně (tj. ve smyslové konkrétnosti) realizuje v dechu, jednak jako samostatnou, na těle nezávislou a nesmrtelnou entitu, jež se může přetělovat a působit i v jiné než lidské podobě [podrobněji srov. Vaňková 2011].¹²

18.3.2. Duše v *Babičce*

Textem *Babičky* prostupuje specifická lidová duchovnost (a specifické pojetí duše), ať již v babiččině vyprávění, prostřednictvím jejích rozmluv s ostatními postavami, anebo v popisech jejího konání. To mívá často povahu rituálu (pečení chleba, slavení svátku Dušiček apod.) – a právě tady se realizují naivní představy o povaze života a smrti, o posmrtném životě, místě a úloze člověka ve světě i o životních hodnotách. V této souvislosti se tematizují i představy o duši, jaké byly zřejmě vlastní obyvatelům tradičního českého venkova.

S odkazem na biblický příběh stvoření (Bůh vdechl člověku život, resp. duši) se věřilo, že duše do člověka vstupuje při narození (s prvním nadechnutím) a opouští jeho tělo v okamžiku smrti [Navrátilová 2004: 146]. Přestože je duše s tělem během života nerozlučně spojena, může někdy tělo dočasně opustit, zejména ve spánku. Zde etnoložka odkazuje (jako ostatně vícekrát) právě k *Babičce*. V každodenně se opakujícím scénáři začátku dne babička probouzí vnučku *zatukáním na čelo*, srov.: „Po šesté hodině [...] přistoupila [babička] k loži Baruščinu, zatukala jí zlehka na čelo – to se prý duše nejdřív probudí – a šeptala: ‚Vstávej, děvečko, vstávej, je čas.‘“ [Němcová 2008: 14].

18.3.2.1. Duše, vnitřní svět a prožitky transcendence

Pojem duše v *Babičce* nacházíme v několika kontextech.¹³ Často bývá zmiňována ve vztahu k silným niterným prožitkům vystupujících postav, např. v líčení Barunčina duchovní vytržení při velikonočním obřadu:

Když pak v ozářeném, nábožnými naplněném chrámu zaznělo ze všech úst slavné „Vstaltě této chvíle ctňv vykupitel! Hallelujah!“, tu se cítilo děvče une-

¹² Mnohé další narace spojené s duší v *Kytici* zde musíme ponechat stranou, srov. např. „revenantskou“ baladu *Svatební košile* [Erben 2003: 30].

¹³ Prozatím se nezbyváme všemi relevantními kontexty. V souvislosti s „vnitřním světem“ tu zmiňme alespoň stručně spojení duše a přičetnosti, resp. zdravého rozumu. Babička mluví o duševně nemocné Viktorce takto: „... což je to platno, když hlavní věc chybí, rozum. Duše její je zbloudilá, co dělá, dělá jako ve snu. Snad je to milost od Pánaboha, že jí vzal paměť na bolest, která zajisté hrozná musela být; kdyby přišla k vědomí, snad by v zoufání i svoji duši utratila“ [Němcová 2008: 178].

seno mocným citem, prsa se jí dmula, pudilo ji to ven, ven do širé prostory, kde by mohla dát průchod nevýslovnému jáso tu, který jí v duši hlaholil [Němcová 2008: 135].

U postavy babičky se duše tematizuje v situaci hlubokého ponoru do vlastního nitra, do nejdražších vzpomínek na mládí, kdy prožívala svou životní lásku:

Duše její kochala se ve vzpomínkách! Viděla před sebou louku, viděla pohorskou vesničku, nad sebou zářící měsíc a hvězdy – byl to ten samý měsíc i hvězdy, věčně krásný, nestárnoucí –, ale ona byla tenkrát mladá, svěží holčička, když v svatojánské noci na osudný věneček devatero kvítí trhala [Němcová 2008: 119].

Vzpomínku zakončuje vnitřní rozhovor s dávno již zemřelým milovaným mužem: situace je ztvárněna jako komunikace přes hranici tohoto světa – vychází totiž z víry v opětné shledání i v to, že láska trvá navždy, bez ohledu na smrt:

V zamyšlení stojí babička dlouhou chvíli, mimovolně ruce sepne, mírný její, důvěrný zrak obrátí se vzhůru k zářícím hvězdám a z úst vyplyne tichá otázka: „Kdy se asi, Jiří, shledáme?“ – Tu převěje větřík lehounce bledou tvář stařenky, jako by ji líbal duch zvěčnělého. Stařenka se zachvěje, udělá kříž a dvě slze padnou na sepaté ruce. Po chvíli vejde tiše do stavení [Němcová 2008: 119].

18.3.2.2. Duše a svět zemřelých

V souvislosti se světem zemřelých se duše v *Babičce* zmiňuje nejčastěji. Je to nejen tehdy, naznačuje-li se víra v opětovné shledání s drahými zesnulými (tak jako výše), ale i v častých tematizacích modlitby za mrtvé. Babička se velmi často a v různých situacích modlí za duše v očištění a nabádá k tomu i děti. Vedle adresné modlitby za nejbližší má jít i o modlitbu „neadresnou“, tj. za všechny nevypokoupené duše, resp. za ty, za něž se nikdo nemodlí. Podle lidového křesťanství pak tyto duše na oplátku orodují za živé a pomáhají jim v jejich trápení.¹⁴ Nejvýrazněji je vztah k zemřelým ztvárněn v popisu rituálu spojeného se svátkem, jenž je lidově dodnes nazýván *Dušíčky*:

¹⁴ Kovářka např. doporučuje Viktorce, jak si může ulehčit ve svém trápení: „Modli se k andělu strážci a za ty duše v očištění, za které se nikdo nemodlí. Když některou vykoupíš, bude za tebe orodovat“ [Němcová 2008: 53]. V této souvislosti alespoň zmiňme ještě jeden z tematických okruhů spojených v *Babičce* s duší: týká se zde „bláznivé Viktorky“ a příběhu její zhoubné lásky a duševního utrpení. V intencích vyprávění je uhranuta, očarována vojáčkem „morousem“. Kovářka, která staví proti magickým schopnostem vojáka své ochranné prostředky, vyjadřuje svou obavu slovy: „A on ti bude nyní krev z těla sát, až ti všecku vysaje, zadává tě, a duše tvoje nebude mít ani po smrti pokoje“ [Němcová 2008: 56]. Pokoj duše po smrti je – znovu – spatřován jako nejvyšší (a nesamozřejmě) životní hodnota.

O Všech svatých ráno šly děti babičce jak obyčejně naproti a povídaly si po cestě: „Dnes nám přinese babička z kostela svíčky.“ A přinesla babička svíčky. „Když nemůžem jít na hřbitov obětovat za dušičky, rozsvítíme je doma,“ pravila. Tak slavila každý rok slavnost za zemřelé s dětmi jen v domácnosti. Na Dušičky večer přilepila rozžaté svíčky po stole, při každé jmenujíc dušičku, za kterou ji rozsvěcuje. Ke konci přilepila několik ještě beze jména řkouc: „Ty ať hoří za ty, na něž nikdo nepamatuje.“ – „Babičko, já také jednu rozsvítím za tu nešťastnou svatbu v Hertinském lese.“ – „Rozsvět, rozsvět, děvečko, modlitba naše bude jim snad milá.“ Rozžala se ještě jedna, babička přiklekla s dětmi ke stolu a modlily se, dokud svíčky hořely. „Světlo věčné ať jim svítí, ať odpočívají v pokoji,“ dokončovala babička modlení, děti pak musely říci „amen“ [Němcová 2008: 119].

18.3.2.3. Duše a umírání

Plamen svíčky jako symbol „světla věčného“, resp. světla jakožto života, je u Boženy Němcové zmiňován ve scénách umírání takřka vždy (nejen v *Babičce*, ale i v četných povídkách [srov. Viktora 2012]). V těchto scénách se uplatňují metaforická vyjádření jako *zhasínající plamínek života*, *dohořívající kahánek* ap. V intencích lidové konceptualizace smrti je skončený život připodobňován k dohořívší svíci, kahánku aj. velmi často (viz i níže při líčení babiččina skonu).

Smrt je v *Babičce* pojata někdy jako „dobrá“ (zejména ta babiččina, viz dále), jindy jde o tragickou událost,¹⁵ či proces umírání přináší různé těžkosti. Umírající otec pomatené Viktorky touží svou dceru ještě naposledy spatřit; píše se, že *prý nemohl skonat a všickni soudili, že ona mu duši drží* (poukazuje se zde k magické víře v možnost *zadržování duše*). Nakonec dcera přichází, aby otci *přinesla šťastnou hodinku*:

Mařenka přivedla Viktorku až k samému loži; umírající obrátil oči po nich a blahé usmání přelítlo mu tvář. [...] Ještě jednou na ni nemocný se podíval, vzdechl – a byl mrtev. Přinesla mu šťastnou hodinku [Němcová 2008: 63].

Sama babička umírá v idealizované scenerii, připravená, smířená se světem a poté, co se kolem ní shromáždili všichni její nejmilejší. V okamžiku skonu, po zástavě dechu (sic!) jí vnučka Barunka zatlačí oči a vzápětí je otevřeno okno, aby duše mohla vyletět ven. Tento starý zvyk, související s tradiční konceptualizací duše jako dechu (a zároveň samostatné entity, která po smrti, neviditelná, opouští tělo), je známý a mnohdy uplatňovaný dodnes.

¹⁵ Srov. zejm. hromadnou tragédii z pověsti u devíti křížů, za jejíž oběti (resp. za jejich duše) se babička i jiné postavy vytrvale modlí [Němcová 2008: 113].

[...] Bylo to druhý den k večeru po návratu dětí, když babička tiše skonávala. Barunka jí předřikávala modlitbu umírajících; babička modlila se s ní, až najednou ústa se nehýbala, oko upřené zůstalo na krucifix nad ložem visící, dech se zatajil. Plamínek života jejího zhasl, jako zhasíná pomalu dohořívající kahánek, v němž palivo vše stráveno. Barunka zatlačila jí oči, mladá Mílová otevřela okno, „aby duše volnost měla k odletu“ [Němcová 2008: 202].

18.3.2.4. Duše a život

Snad méně nápadně (a od lidového obrazu světa již vzdáleněji) se v *Babičce* ocitá *duše* v kontextu výtvarného umění: ve spojitosti s lidskou schopností zobrazit život a uchovat jedinečnost pomíjivých okamžiků. Když komtesa Hortenzie vymaluje podobizny dětí, babička je radostně obdivuje; při tom je zvláště upozorněno na to, že *komtesa znala vložit do těch tváří duši*. Babiččino oceňující vyjádření *jen ústa otevřít a mluvit* dokládá chápání duše ve významu života, resp. oživujícího principu [Němcová 2008: 188]. Ke schopnosti obrazu evokovat živou předlohu je ostatně poukázáno i v prologu. Babička již nežije, píše autorka, avšak „obraz její odtisknut v duši mé s veškerou svojí barvitostí, a dokud zdráva zůstane, dotud bude žít v ní!“ [Němcová 2008: 5]. Podobně komentuje důvod svého malířského počínání i komtesa Hortenzie: „Nezapomenu já nikdy [...] na lidi, kteří mi jsou milí, ale aby mi podoby jejich jasněji v duši zůstaly, tváře jejich si vykreslím“ [Němcová 2008: 178]. Zde je duše opět ztvárněna jako nejhlubší nitro člověka – tj. místo, kde může plně, barvitě žít i to, co dávno pominulo. (Tento okruh uvažování ovšem již lidovou duchovnost překračuje směrem k autorské rekonceptualizaci).¹⁶

18.4. Závěrem

Zkoumání pojmu DUŠE v češtině a v naivním českém obrazu světa je na samém počátku; zde jsme je mohli pouze otevřít, ohledat jeho předpoklady a naznačit budoucí směr studia. Provedeny byly prozatím dvě sondy. První ukázala některé aspekty slovníkové reflexe českého výrazu *duše* a načrtla základní kontury jeho významu, druhá byla věnována narácím, jež jsou s duší spojeny v lidovém obrazu světa: zkoumáno bylo jejich ztvárnění v Erbenově *Kytici* a *Babičce* B. Němcové. Ukázalo se, že pojem DUŠE má v češtině (se zřetelem k jednotlivým profilům) povahu fyziologickou, psychologickou,

¹⁶ Zde i jinde se ukazuje množství kontextů, v nichž je duše konceptualizována v intencích schématu NÁDOBA (CONTAINER), příp. „nádoba v nádobě“, jak o tom často bývá řeč (srov. i v tomto svazku). Představová schémata a metafory spojené s duší budou předmětem samostatného výzkumu až v budoucnosti.

sociální, etickou a spirituální, resp. transcendentní, a také to, že jsou s ní spojeny četné narace. Ty se týkají zejména (intenzivního) vnitřního života, životní energie, lásky (často lásky mateřské), ale i umírání, smrti a lidových představ o věčnosti, světě zemřelých a vztahů mezi naším a „oním“ světem. Pro dávný slovanský (i český) obraz světa jsou příznačné metamorfózy lidské duše do rostlin či ptáků, zejména bílé holubice a spojení duše s dechem a vzduchem, jak o tom podává svědectví i etymologie.

Bibliografie

- Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of cognitive ethnolinguistics*, London–Oakville: Equinox.
- Erben Karel Jaromír, 2003, *Kytice – České pohádky*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Grzegorzczukowa Renata, 2012, *Dzieje i współczesne rozumienie wyrazów ducha i dusza*, v: *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. Agnieszka Mikołajczuk, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 273–288.
- Chlup Radek a kol., 2007, *Pojetí duše v náboženských tradicích světa*, Praha: DharmaGaia.
- Janáčková Jaroslava, 2001, *Příběh tajemného psaní. O pramenech a genezi Babičky*, Praha: Akropolis.
- Jungmann Josef, 1989, *Slovník česko-německý J. Jungmanna*, 1. díl: A–J, Praha: Academia.
- Kajfosz Jan, 2011, *Magie a řád světa v Erbenově Kytici*, v: *Karel Jaromír Erben a úloha paměťových institucí v historických proměnách. Referáty z vědecké konference konané ve dnech 15.–16. dubna 2011 na Malé Skále*, 2. díl, red. Kateřina Piorecká, Ivo Navrátil, Semily: Státní oblastní archiv v Litoměřicích, Státní okresní archiv Semily pro Pekařovu společnost Českého ráje v Turnově, s. 34–45.
- Lemaítrová Nicole, Quinsonová Marie Térése, Sotová Véronique, 2002, *Slovník křesťanské kultury*, překl. Jan Binder a kol., Praha: Garamond.
- Machek Václav, 1997, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Navrátilová Alexandra, 2004, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha: Vyšehrad.
- Němcová Božena, 2008, *Babička*, Praha: Academia.
- Němec Igor, 1994, *Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce*, „Slovo a slovesnost“ 55, č. 4, s. 263–268.
- Pajdzińska Anna, 1999, *Metafora pojęciowa w badaniach diachronicznych*, v: *Przeźsłość w językowym obrazie świata*, red. Anna Pajdzińska, Piotr Krzyżanowski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 51–65.
- Patočka Jan, 1993, *Úvod do fenomenologické filosofie*, Praha: Oikúmené.
- PSJČ – Hujer Oldřich, Smetánka Emil, Weingart Miloš, Havránek Bohuslav, Šmilauer Vladimír, Ziskal Alois (red.), *Příruční slovník jazyka českého*, I–IX, 1935–1957, Praha: Státní nakladatelství a další, přístupný na: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc>

- Rejzek Jiří, 2015, *Český etymologický slovník*, Praha: Leda.
- Scheler Max, 1968, *Místo člověka v kosmu*, Praha: Academia.
- SSČ – Filipec Josef, Daneš František, Machač Jaroslav, Mejstřík Vladimír (red.), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 1994 (vydání druhé, revidované), Praha: Academia.
- SSJČ – Havránek Bohuslav (hl. red.) a kol., *Slovník spisovného jazyka českého*, I–IV, 1958–1971, Praha: Academia, přístupný na: <http://ssjc.ujc.cas.cz>
- SYN – *Český národní korpus - SYN*, Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, přístupný na: www.korpus.cz
- Váňa Zdeněk, 1990, *Svět slovanských bohů a démonů*, Praha: Panorama.
- Vaňková Irena, 2007, *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*, Praha: Karolinum.
- Vaňková Irena, 2011, *Přichyl ucho k zemi blíž. Erbenova Kytice a sémiotické principy magického obrazu světa*, v: Karel Jaromír Erben a úloha paměťových institucí v historických proměnách. Referáty z vědecké konference konané ve dnech 15.–16. dubna 2011 na Malé Skále, 2. díl, red. Kateřina Piorecká, Ivo Navrátil, Semily: Státní oblastní archiv v Litoměřicích, Státní okresní archiv Semily pro Pekařovu společnost Českého ráje v Turnově, s. 46–65.
- Viktora Viktor, 2012, *Neplačme, přejme jí nebe. Skon v díle Boženy Němcové*, v: *Božena Němcová: Život – dílo – doba*, red. Milan Horký, Roman Horký, Česká Skalice: Muzeum B. Němcové, s. 245–248.
- Wierzbicka Anna, 1997, *Understanding cultures through their keywords. English, Russian, Polish, German, and Japanese*, Oxford–New York: Oxford University Press.
- Wierzbicka Anna, 1999, *Duša: soul i mind. Dowody językowe na rzec etnopsychologii i historii kultury*, v: *Język, umysł, kultura*, red. Jerzy Bartmiński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 522–544.

Duše ('Soul') in the Czech Linguistic Image of the World. Contexts, Meanings, Conceptualizations (Preliminary Remarks)

Summary

The aim of this article is to sketch some preliminary remarks concerning the Czech concept DUŠE, to point to the most significant contexts and conceptualizations of this phenomenon in the Czech language and the linguistic image of the world that is associated with it. In the first part, the soul is shown as an important European value, and its role in the folk worldview is mentioned. In the second part, semantic structure of the Czech lexeme *duše* is analyzed on the basis of monolingual Czech dictionaries (especially with respect to its polysemy), then semantic profiles are sketched, and some metaphorical and metonymic extensions are shown. In the third part, the article presents contexts in which the concept DUŠE

appeared in two canonical works of Czech literature, both inspired by traditional Czech folk culture: *Kytice* (*The Bunch of Flowers*, 1853) by K. J. Erben and *Babička* (*Grandmother*, 1855) by B. Němcová.

Keywords: *duše*, Czech language, linguistic image of the world, conceptualization, meaning, folk culture, *Kytice*, Karel Jaromír Erben, *Babička*, Božena Němcová.